Arzayim Kossheterova Jamaladin qizi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
assistent o‘qituvchisi

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tanqidiy fikrlash kompetensiyasining mazmuni, tarkibiy komponentlari hamda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlari bilan bog‘liqligi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, tanqidiy fikrlash, kompetensiya, kichik maktab yoshi, kognitiv rivojlanish, metakognitsiya, refleksiya, muammoli ta’lim, dialogik o‘qitish, shakllantiruvchi baholash.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В данной статье теоретически анализируются психолого-педагогические особенности развития компетенции критического мышления у учащихся начальных классов. Освещается содержание, структурные компоненты компетенции критического мышления и ее связь с познавательными процессами учащихся младшего школьного возраста.*

Ключевые слова: *начальное образование, критическое мышление, компетенция, младший школьный возраст, когнитивное развитие, метапознание, рефлексия, проблемное обучение, диалогическое обучение, формирующее оценивание.*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF DEVELOPING CRITICAL THINKING COMPETENCE OF PRIMARY GRADE STUDENTS

Annotation. *This article theoretically analyzes the psychological and pedagogical features of developing the critical thinking competence of primary school students. The content, structural components, and connection of critical thinking competence with the cognitive processes of primary school students are highlighted.*

Keywords: *primary education, critical thinking, competence, primary school age, cognitive development, metacognition, reflection, problem-based learning, dialogic teaching, formative assessment.*

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi emas, balki axborotni mustaqil tahlil qilishi, uning ishonchliligini baholashi, muammoli vaziyatlarga yechim topishi va o‘z qarashlarini asoslay olishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborot oqimining jadallashuvi, raqamli texnologiyalarning kengayishi hamda kundalik hayotda turli mazmundagi ma’lumotlarga duch kelish o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishni ta’limning ustuvor vazifalaridan biriga aylantirmoqda. Bu jarayon, ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida alohida ahamiyatga ega, chunki aynan shu davrda bolaning bilishga qiziqishi, mustaqil fikr bildirishga intilishi, savol berish odati va o‘z fikrini asoslash tajribasi shakllanib boradi. Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchining keyingi intellektual rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va faoliyat usullarining poydevorini yaratadi. Shu sababli ta’lim jarayonida faqat ma’lumotlarni eslab qolish va qayta aytib berishga yo‘naltirilgan yondashuv bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchini fikrlashga, kuzatishga, taqqoslashga,

sabablarni aniqlashga va xulosalar chiqarishga undaydigan metodlardan foydalanish talab etiladi. Bunday yondashuv o‘quvchining ta’lim jarayonidagi faolligini oshiradi, bilimlarni ongli o‘zlashtirishiga va ularni yangi vaziyatlarda qo‘llashiga ko‘maklashadi.

Tanqidiy fikrlash tushunchasi pedagogika va psixologiyada o‘quvchining bilish faoliyatini faollashtirish, axborotga ongli munosabatni shakllantirish va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liq. Tanqidiy fikrlash fikrlarni shunchaki inkor etish yoki boshqalarning qarashlariga qarshi chiqish degani emas. Aksincha, u ma’lumotlarni tahlil qilish, fikr va dalilni farqlash, mavjud qarashlarni asoslangan mezonlar asosida baholash hamda ishonchli xulosaga kelish jarayonini anglatadi. Demak, tanqidiy fikrlashning asosiy maqsadi o‘quvchini mustaqil, ongli va mas’uliyatli fikrlashga o‘rgatishdan iborat. Kichik maktab yoshidagi bolalarda mazkur kompetensiyani rivojlantirish ularning psixologik xususiyatlarini chuqur hisobga olishni talab qiladi. Bu yoshda o‘quvchilarning tafakkuri, nutqi, diqqati, xotirasi va o‘z faoliyatini nazorat qilish qobiliyatlari izchil rivojlanadi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning bilim darajasi, hayotiy tajribasi, qiziqishlari va fikrini ifodalash imkoniyatlari bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga mos, bosqichma-bosqich tashkil etilgan hamda amaliy faoliyat bilan bog‘langan bo‘lishi lozim. K. M. Jegstad va hammualliflarining boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid tadqiqotlarni umumlashtirgan tizimli sharhida o‘quvchilarning matn bilan ishlashi, dialogik muloqoti, raqamli resurslardan foydalanishi va amaliy faoliyatga jalb etilishi muhim yo‘nalishlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Mazkur tadqiqot yo‘nalishi tanqidiy fikrlashni alohida mashqlar bilan cheklamasdan, fanlararo va muntazam pedagogik faoliyat doirasida rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish hamda mazkur jarayonni takomillashtirishga qaratilgan nazariy va metodik tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tanqidiy fikrlash kompetensiyasining mazmunini aniqlashtirish, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlarini tahlil qilish, kompetensiyaning tarkibiy qismlarini tavsiflash, uni rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik omillarni aniqlash hamda boshlang‘ich ta’lim amaliyotida foydalanish mumkin bo‘lgan metodik yondashuvlarni tizimlashtirish vazifalari belgilandi [3].

Tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish muammosini chuqur anglash uchun, avvalo, “tanqidiy fikrlash” va “kompetensiya” tushunchalarining mazmunini aniqlashtirish zarur. Tanqidiy fikrlash shaxsning ma’lumotlarni ongli ravishda idrok etishi, ularni tahlil qilishi, dalillarning asoslanganligini baholashi, turli qarashlarni taqqoslashi va mantiqiy xulosalar chiqarishi bilan tavsiflanadigan intellektual faoliyat turidir. Mazkur jarayonda o‘quvchi tayyor ma’lumotni shunchaki qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki bilimni anglash, tekshirish va mazmunan qayta ishlashda faol ishtirok etuvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi.

Tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari D. Dyui, J. Piaget, L. S. Vygotskiy va P. A. Facione kabi olimlarning ilmiy qarashlari bilan bog‘liq. D. Dyui refleksiv fikrlashni muayyan e’tiqod yoki bilimni uning asoslari va yuzaga keltiradigan oqibatlarini hisobga olgan holda faol, izchil va sinchiklab ko‘rib chiqish jarayoni sifatida talqin qilgan. Olimning fikricha, ta’lim o‘quvchining tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi bilan cheklanmasdan, uning tajriba orqali o‘rganishi, muammolarni aniqlashi va mustaqil xulosalar chiqarishini ham ta’minlashi kerak. Ushbu yondashuv boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish va muammoli vaziyatlar orqali fikrlashini rivojlantirish uchun muhim nazariy asos hisoblanadi. P. A. Facione tomonidan tashkil etilgan ekspertlar konsensusiga asoslangan tadqiqotda tanqidiy fikrlashning asosiy kognitiv ko‘nikmalari sifatida talqin qilish, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, izohlash va o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilish ko‘rsatilgan. Ushbu ko‘nikmalar bir-birini to‘ldiradi va yaxlit fikrlash faoliyatini shakllantiradi. Masalan, o‘quvchi o‘qigan matnining mazmunini tushunishi bilan birga, undagi asosiy fikrni ajratishi, qahramonning xatti-harakatiga baho berishi, o‘z fikrini matndan olingan dalillar bilan asoslab berishi va zarur holatda dastlabki xulosasini

qayta ko‘rib chiqishi mumkin. Bunday faoliyat tanqidiy fikrlashning bir nechta tarkibiy qismlari o‘zaro aloqada ishlashini ko‘rsatadi [1].

Kompetensiya tushunchasi esa bilim va ko‘nikmalarning muayyan vaziyatlarda mustaqil, ongli va maqsadga muvofiq qo‘llanishi bilan tavsiflanadi. Shu nuqtayi nazardan, tanqidiy fikrlash kompetensiyasi o‘quvchining faqat tahlil yoki taqqoslash amallarini bajara olishini emas, balki bu amallardan o‘quv topshiriqlari va kundalik hayotiy vaziyatlarda o‘rinli foydalana olishini ham nazarda tutadi. Masalan, o‘quvchi ikki matnni taqqoslash topshirig‘ini bajarishi mumkin, biroq turli manbalardan olingan ma’lumotlarning ishonchliligini tekshirish yoki o‘z qarorini dalillar bilan asoslash vaziyatida ham ushbu ko‘nikmalarni qo‘llashi tanqidiy fikrlash kompetensiyasining kengroq shakllanganidan dalolat beradi. Tanqidiy fikrlash kompetensiyasini faqat mantiqiy operatsiyalar yig‘indisi sifatida ko‘rib chiqish uning mazmunini to‘liq ochib bermaydi. Ushbu kompetensiyaning shakllanishida bilim, ko‘nikma, munosabat, motivatsiya va refleksiv faoliyat o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchi muayyan hodisani tahlil qilishi uchun tegishli bilimlarga ega bo‘lishi, fikrini izohlash uchun nutqiy vositalardan foydalana olishi, savol berishga qiziqishi va o‘z xulosasini qayta ko‘rib chiqishga tayyor bo‘lishi kerak. Demak, tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish o‘quvchining intellektual imkoniyatlarini kengaytirish bilan bir qatorda, uning bilishga munosabati va mustaqil faoliyat yuritish tajribasini ham rivojlantirishni talab qiladi. Mazkur nazariy yondashuvlar asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash kompetensiyasini bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan kognitiv, analitik-baholash, kommunikativ-argumentativ, refleksiv va motivatsion-irodaviy komponentlar birligi sifatida talqin qilish mumkin. Ushbu komponentlar maqola doirasida nazariy tahlil natijasida tizimlashtirilgan bo‘lib, ular tanqidiy fikrlashni o‘rganish va rivojlantirish uchun konseptual asos vazifasini bajaradi.

Kognitiv komponent o‘quvchining axborotni idrok etishi, tushunishi, eslab qolgan ma’lumotlarini avvalgi bilimlari bilan bog‘lashi, muhim va ikkinchi darajali ma’lumotlarni ajratishi, taqqoslashi va umumlashtirishi bilan tavsiflanadi. Boshlang‘ich sinfda ushbu komponentni rivojlantirish uchun matn bilan ishlash, rasmlarni taqqoslash, predmetlarni belgilari asosida guruhlash, kuzatish natijalarini izohlash va sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashga qaratilgan topshiriqlardan foydalanish mumkin. Bunday topshiriqlar o‘quvchining fikrlash faoliyatini faollashtiradi va murakkabroq tahliliy vazifalarni bajarishga tayyorlaydi.

Analitik-baholash komponenti o‘quvchining fikr yoki xulosaning qanday dalillarga asoslanganini aniqlashi, dalil bilan taxminni farqlashi, bir nechta ma’lumotni o‘zaro taqqoslashi va xulosaning asoslanganligini baholash qobiliyatini qamrab oladi. Mazkur komponentni shakllantirishda o‘quvchiga biror hodisa yuzasidan turli izohlarni taqdim etish va ularning qaysi biri mavjud dalillarga ko‘proq mos kelishini tushuntirish vazifasi berilishi mumkin. Bunda o‘qituvchi o‘quvchining javobini faqat to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deb baholamasdan, uning qanday fikrlash yo‘lidan foydalanganiga ham e’tibor qaratishi lozim.

Kommunikativ-argumentativ komponent o‘quvchining o‘z fikrini tushunarli ifodalashi, dalillarni keltirishi, sabablarni izohlashi va muhokamada boshqalarning fikrini tinglashi bilan bog‘liq. Tanqidiy fikrlash jarayonida fikrni ifodalash va uni asoslash muhim ahamiyatga ega, chunki o‘quvchi o‘z mulohazasini boshqalarga tushuntirish orqali fikrining mantiqiy izchilligini ham tekshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Masalan, o‘qilgan hikoyadagi qahramonning qarori yuzasidan fikr bildirishda o‘quvchi o‘z nuqtayi nazarini matndagi muayyan voqea yoki qahramonning xatti-harakati bilan bog‘lashi mumkin. Bunday faoliyat fikr va dalil o‘rtasidagi aloqani anglashga yordam beradi [2].

Refleksiv komponent o‘quvchining o‘z fikrlash jarayonini tahlil qilishi, foydalanilgan dalillarni anglab yetishi, xatolarini aniqlashi va zarur hollarda xulosalarini qayta ko‘rib chiqishida namoyon bo‘ladi. Refleksiya tanqidiy fikrlashning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, o‘quvchiga nafaqat erishilgan natijani, balki unga olib kelgan fikrlash jarayonini ham anglash imkonini beradi. Bunda “Men bu xulosaga qanday keldim?”, “Qaysi dalilga tayandim?” kabi savollardan foydalanish samarali hisoblanadi.

Motivatsion-irodaviy komponent o‘quvchining bilishga qiziqishi, mustaqil savol berishi, qiyinchiliklarga qaramay izlanishni davom ettirishi va yangi dalillar asosida o‘z qarashlarini o‘zgartirishga tayyorligi bilan belgilanadi. Ushbu komponentni rivojlantirishda o‘quvchining erkin fikr bildirishi, xatolariga to‘g‘ri munosabatda bo‘lish va psixologik jihatdan xavfsiz ta’lim muhitini yaratish muhimdir.

Mazkur komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi tanqidiy fikrlash kompetensiyasining yaxlitligini ta’minlaydi. Kognitiv va analitik-baholash komponentlari axborotni anglash hamda uning ishonchliligini aniqlashga, kommunikativ-argumentativ komponent fikrni dalillar asosida ifodalashga, refleksiv komponent o‘z fikrlashini nazorat qilishga, motivatsion-irodaviy komponent esa mazkur faoliyatni izchil davom ettirishga xizmat qiladi. Shu bois boshlang‘ich ta’limda ushbu komponentlarni o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirish zarur. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish ularning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olishni talab etadi. Kichik maktab yoshi bilish jarayonlari, ijtimoiy munosabatlar va o‘quv faoliyati jadal rivojlanadigan davr hisoblanadi. Bu bosqichda o‘quvchilar kuzatish, taqqoslash, tasniflash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash kabi fikrlash amallarini egallay boshlaydilar.

J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, 7–11 yosh oralig‘idagi bolalarda aniq operatsiyalar bosqichiga xos mantiqiy fikrlash shakllanadi. Ular konkret predmetlar va hayotiy tajribaga tayangan holda taqqoslash, guruhlash va mantiqiy xulosalar chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun ko‘rgazmali vositalar, amaliy kuzatishlar va hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda o‘quvchilarning individual rivojlanish sur’ati va bilish imkoniyatlari ham e’tiborga olinishi lozim[6].

L. S. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy yondashuvi esa bilish jarayonida ijtimoiy muloqot, hamkorlik va pedagogik yordamning ahamiyatini asoslaydi. Ushbu qarashga ko‘ra, o‘quvchi dastlab murakkab topshiriqlarni o‘qituvchi yoki tengdoshlari ko‘magida bajarib, keyinchalik tegishli faoliyat usullarini mustaqil qo‘llashni o‘rganadi. Demak, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda yo‘naltiruvchi savollar, muammoli vaziyatlar, jamoaviy muhokamalar va bosqichma-bosqich pedagogik yordam muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, kichik maktab yoshida diqqat, xotira va nutqiy rivojlanish xususiyatlari ham tanqidiy fikrlash faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchining axborotni tahlil qilishi, muhim ma’lumotlarni ajratishi va o‘z fikrini asoslab berishi uchun topshiriqlar aniq va izchil tashkil etilishi zarur. Bunda og‘zaki javoblar bilan bir qatorda yozma topshiriqlar, rasmlar, jadvallar va boshqa ifoda vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini namoyon etishga yordam beradi.

O‘quvchilarning bilishga bo‘lgan qiziqishi ham tanqidiy fikrlash rivojining muhim omilidir. Hayotiy vaziyatlarga asoslangan muammoli savollar, kuzatish va taqqoslashga yo‘naltirilgan topshiriqlar bolalarni mustaqil fikrlashga hamda o‘z xulosalarini dalillar bilan asoslashga undaydi. Shu bilan birga, sinfda psixologik xavfsiz muhit yaratish, o‘quvchilarning fikrlarini hurmat qilish va xatolarni o‘rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilish ularning mustaqil izlanish faolligini oshiradi. Shunday qilib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish kognitiv, analitik, kommunikativ, refleksiv va motivatsion omillarning o‘zaro ta’siri hamda yoshga xos psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda tashkil etiladigan uzluksiz pedagogik jarayondir. Uning samaradorligi o‘quvchilarga mustaqil fikrlash, dalillarni baholash, o‘z qarashlarini asoslash va xulosalarini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatini yaratish bilan belgilanadi [5].

Demak, xulosa qilib aytadigan bo‘lsak kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda kognitiv rivojlanish, nutqiy imkoniyatlar, diqqat va xotira, bilishga qiziqish, hissiy xavfsizlik hamda o‘z faoliyatini nazorat qilish ko‘nikmalarini o‘zaro bog‘liq holda hisobga olish lozim. Mazkur omillarni e’tiborga olgan holda tashkil etilgan pedagogik jarayon o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlash va tanqidiy fikrlash kompetensiyasini bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun zarur sharoit yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akramova G.R. O‘quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish asosida ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash tizimini takomillashtirish.Ped. fan. nom dissertatsiyasi. –Toshkent: 2023. 258 b

2. Akramova G.R. O‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish asosida ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash texnologiyasi. «Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali. Buxoro.2021 № 1,105-115-b.

3. Davletshin M.G. Yosh davrlar va pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: TDPU, 2006. 43 b

4. Musayev J. 5-9 sinf o‘quvchilarining mustaqil fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogic strategiyalari. Diss.avt. 2022 1.66-b

5. Ma’murov B.B. O‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan o‘quv-biluv jarayonini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari. Ped.fan. nom.dis. Avtorefarati. – Toshkent:2009. -26 b.

6. Piaget, J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.